

2. Васильченко С. В бур'янах. Повість про дитинство Тараса Шевченка / Степан Васильченко. – К. : Веселка, 1976. – 54 с.
3. Іваненко О. Тарасові шляхи. Роман. Малюнки В. Касіяна / Оксана Іваненко. – К. : Веселка, 1974. – 447 с.
4. Королів-Старий В. К. Нечиста сила // Нечиста сила : Казки : для мол. та серед. шк. віку ; упоряд. Ф. П. Погребенника; передм. Ф. П. Погребенника, В. Ф. Погребенника ; худож. А. П. Василенко / В. К. Королів-Старий. – К. : Веселка, 2006. – С. 11–25.
5. Ушкалов Л. Тарас Шевченко / Леонід Ушкалов. – Харків : Фоліо, 2009. – 122 с. – (Знамениті українці).

O. Novyk

AN ARTISTIC REAPPRAISAL OF THE IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO IN IVAN ANDRUSIAK'S STORY "A DARK FORCE"

The article examines the artistic reappraisal of the image of Taras Shevchenko in Ivan Andrusiak's story "A Dark Force". Special attention is paid to the central aspects of a new reading of the artist's biography, with comparison's to the work of other writers.

Keywords: image Shevchenko, story.

Матеріал надійшов 10.12.2013

УДК 821.161.2.09:321.64(47+57)

Панченко В. П.

ДИПТИХ ПРО ВТРАЧЕНУ СВОБОДУ

Автор досліджує процес девальвації творчості Павла Тичини і Юрія Яновського в атмосфері тоталітарного тиску на особистість. Простежено характер творчої дееволюції обох письменників, її зовнішні та внутрішні чинники.

Ключові слова: Павло Тичина, Юрій Яновський, тоталітарний тиск, свобода творчості.

1. Кларнет і дудка

Історія генія, який відмовився від свободи

«Від кларнета твого – пофарбована дудка зосталась», – ці гірко-жорстокі слова, адресовані Павлові Тичині, Євген Маланюк написав ще в листопаді 1924 р. Що мало статися, щоб захоплений поетичним генієм Тичини Маланюк (учорашній офіцер армії УНР, а тепер студент Подєбрядської господарської академії) сказав про його творчість саме так? Відповідь очевидна: повинен був разуче змінитися сам автор «Сонячних кларнетів».

Але чому в історії генія настав момент, коли він почав писати вірші, схожі на автопародії?

© Панченко В. П., 2013

«Блакить мені душу обвіяла»

Муза прийшла до Павла Тичини (1891–1967) рано: вже 1907-го р. з-під його пера з'явилися рядки, в яких угадувався оригінальний поетичний голос:

Блакить мені душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості трав –
Добрідень я світу сказав!

Струмок серед гаю як стрічечка.
На квітці метелик мов свічечка.
Хвилюють, маюють, квітують поля –
Добрідень тобі, Україно моя!

Поетичне слово явилось Тичині в ореолі радості: його широко розкриті очі здивовано/заміловано вбирали світ животворної природи з її абсолютною доладністю. Небо, сонце, струмок, квітка, метелики – все в цій вселенській гармонії важливе як часточки Краси. Образна мова молодого поета поривалася до символічних значень – власне, то і був ранній український символізм.

Тоді, навесні 1907-го, Павло **Тичинін** (у документах його прізвище писалося саме так!) завершував навчання у Чернігівському духовному училищі і готувався вступати до семінарії. Син дяка із села Піски (Чернігівщина), він змалку ріс в атмосфері українських казок, пісень, колядок, щедрівок... Але крім багатства народного мелосу й фольклорної фантастики йому відкривалися також краса духовних співів, багатоголосся церковного хору, «ласкавий сум» музики Дмитра Бортнянського...

У Чернігові Тичина провів цілих 12 років. Батько хотів, щоб його син співав у церковному хорі. Так і сталося. Дискант Павла оцінили, і невдовзі він став солістом славетного хору Троїцького монастиря. Вирішальним для Павла було знайомство й спілкування з людьми культури – художником Михайлом Жуком, прозаїком Михайлом Коцюбинським, семінаристами Василем Елланським (згодом – поетом Блакитним) та Григорієм Верьовкою (майбутнім керівником Українського народного хору)... Чернігів формував естетичні смаки юного Тичини, світоглядні засади. Тут до нього прийшло усвідомлення власного національного «Я». Слова з вірша 1907-го року – «Добрідень тобі, Україно моя» – свідчили: «Павло **Тичинін**» остаточно зрозумів, що насправді він – Павло **Тичина!**

Своїх ранніх поезій Тичина до збірок не включав. Хоча схвальні слова про них йому доводилося чути. На одній із літературних «субот» М. Коцюбинський читав присутнім Павлів вірш «Розкажи, розкажи мені, поле» (1910 р.) – і не міг стримати захоплення. Проте дебютував молодий поет тільки в 1912 р. – саме тоді з'явилися друком його перші вірші. Деякі з них тепер вважаються тичининською класикою (наприклад, перлина інтимної лірики «Ви знаєте, як липа шелестить...»)

Золотий гомін

1913 р. 22-літній Тичина приїхав у Київ, щоб стати студентом... комерційного інституту. Вибір пояснювався просто: «в цей інститут нас, семінаристів, приймали без іспитів», – згадував П. Тичина. Але незабаром почалася війна. Інститут перевели до Саратова, тож навчалися студенти заочно. Павло Тичина в цей час активно

співпрацює з українськими періодичними виданнями Києва. І, звичайно, пише вірші.

Першою його поетичною збіркою могли бути не «Сонячні кларнети», а «Панахидні співи» (1915) – цикл поезій, навіяних трагічною історією кохання. Це – поетове прощання із коханою дівчиною, яка рано померла. У віршах циклу ожили й удари дзвонів, і церковне відспівування, і схлипування-плач. І «срібні звуки» Бортнянського: «Вскую прискорбна еси, душе моя»...

З якихось причин «Панахидні співи» залишилися ненадрукованими. Сам поет вважав їх втраченими. Відшукалися вірші аж на початку 1990-х, в Одесі, в архіві Михайла Жука. Своєрідною ілюстрацією до них можна вважати декоративне панно Жука «Біле і чорне». Юнак в античному одязі, який грає на сопілці, має риси юного Павла Тичини. Але хто та дівчина з крилами лебедя і схрещеними на грудях руками, яка слухає чарівну музику? Загадка, яку чи й розгадають колись...

А взагалі-то він збирався жити, як Сковорода й Шевченко: сім'ї не заводити, цілковито поринути в стихію творчості... Однак склалося все по-іншому. Восени 1916 р. П. Тичина поселився у двоповерховому особняку на Кузнечній, 107, де мешкала родина Папаруків. Донька господині Ліда Папарук («моя бібліотекарка», – довгий час називав її поет) через 24 (!) роки після знайомства стане його дружиною.

І ось настав рік 1917-й. Сплеск української революції викликав у Тичини піднесення. Так з'явилася його символістська поема «Золотий гомін». Воскресіння України змальовано в ній як ЧУДО. Сам Андрій Первозваний сходить на Дніпрові гори, щоб благословити Київ і Україну. Чуються могутні акорди радості; із сивої Давнини випливають «човни золотії»; предки встають із могил, приєднуючись до величного – мало що не планетарно-космічного – дійства народження дужого молодого народу, чий голос у фіналі наростає, сповнюється життєствердної сили.

Втім, абсолютний слух поета вловив у цій грандіозній музиці й дисонанс: серед голубів-молитв раптом з'являється «чорний птах», вісник братовбивства і кровопролиття. А було ж іще тільки літо 1917-го...

«Всі шляхи в крові...»

1918 р. побачила світ перша поетична збірка Павла Тичини – «Сонячні кларнети», до якої увійшли вірші 1914–1918 рр. На сучасників вона справила неймовірно сильне враження. Передусім – музикою слова, несподіваними ритмами, яскравими символами. Тичина ж недарма захоплювався мистецькими експериментами Скрябі-

на і Чюрльоніса: цих двоє чарівників, здавалося йому, здатні поєднати в одному образі колір і звук. І сам він теж ішов шляхом дерзновенного експериментування. Мова під пером молодого Тичини демонструвала справжні чудеса своїх поетичних можливостей!

Вражав і дух пантеїзму, що ним сповнені «Сонячні кларнети». Природа в Тичини – божественна стихія. Глибоко релігійне почуття автора входило в колізію із рутиною церковного повсякдення, щоб знайти для себе вихід у поетизації животвору природи (дуже характерною в цьому сенсі є поезія «У собор»).

А був же ще в збірці й цілий «жмуток» шедеврів любовної лірики: «Десь надходила весна», «Цвіт в моєму серці...», «Не дивися так привітно...», «Подивилась ясно...», «З кохання плакав я...», «О, панно Інно...»

Інша, драматична інтонація – у віршах, датованих 1918 р. Тут зазвучали лихі містичні передчуття. «Не будь ніколи раю // У цім кривавім краю», – написав Тичина у поезії «Скорбна мати», що воскрешала давній сюжет про ходіння Богородиці по муках. Трагічні візії поставали і в рядках мініатюри «Одчиняйте двері...». Нетерпляче очікування Нареченої (революції?) раптом обривається жахом: «Одчинились двері – Всі шляхи в крові!».

Нічого дивного: 1918 рік починався для України неспокійно. Більшовицька окупація, трагедія Крут, муравйовщина в Києві... 21 березня газета «Нова рада» надрукувала поетичний реквієм Тичини «Пам'яті тридцяти», навіяний мукою прощання із загиблими під Крутами українськими юнаками (в УРСР цей вірш передрукували аж під час горбачовської «перестройки!»). «Нова рада», зауважмо, виразно антибільшовицьке видання...

«Багатовекторний» Тичина

Але Павло Тичина – «багатовекторний». Він – своя людина в «масонському» гуртку Георгія Нарбута (де культивувався дух мистецької незалежності і внутрішньої еміграції), – і це зовсім не заважає йому бути найближчим другом українського більшовика, боротьбиста Василя Елланського. Молодший за Тичину на три роки, Елланський був значно досвідченішим у політичних питаннях. Тож його оцінки подій у Києві багато важили для поета. Збереглася цікава записка, передана «товаришем Василем» із камери Лук'янівської тюрми, куди він потрапив на цілих п'ять місяців (січень-травень 1918 р.) за свій виступ у газеті «Боротьба» проти Центральної Ради. Записку адресовано матері: «Мені потрібна білизна, що ще з дрібниць мені треба, знає Павло».

Павло – це Тичина, «повірений» Василя Елланського. Досвідчений практик, Василь мріяв, що його друг стане «поетом революції», і докладав для цього зусиль, залучаючи Павла до співпраці з газетою «Боротьба». Хрестоматійні поезії Тичини «Як упав же він з коня» та «На майдані» були надруковані саме на її сторінках. Згодом школярі кількох поколінь вивчатимуть їх напам'ять як такі, що славили «Великий Жовтень», хоча насправді йшлося у них про події 1918 р., коли Україна ще не була окупована більшовиками, – до листопада владу утримував гетьман Скоропадський.

Як ставився П. Тичина до гетьманату? Мабуть, критично. Недарма ж навесні 1918-го він опинився на дачі М. Біляшівського на Княжій горі, де переховувався Винниченко (див. його вірш «На могилі Шевченка»). Режим Скоропадського селянство сприймало як реставрацію старих порядків. Тож і у вірші П. Тичини «Вийду, вийду за ворота» чується голос селянина, на очах якого одна влада змінює іншу, а сам він усе більше пересвідчується, що омріяної земельки – не діждатися...

Політичні катаклізми Тичина 1918 р. найчастіше сприймає, виходячи із загальногуманістичних позицій. Він болісно реагує на суспільно-політичні дисонанси, на криваве «людське божевілля», на те, що «людське серце // До краю обідніло». А водночас – магія великих потрясінь діє і на нього! Його «кларнет» готовий озватися на нові – більшовицькі – мелодії. Коли гурток поетів-символістів заходився видавати альманах «Музагет», Тичина запропонував до нього вірш «Плуг», у якому відчувався захват революційною бурею, енергією «мільйонів мускулястих рук» і «красою нового дня»...

Людина-хор

«Музагет» вийшов друком уже після провалу Директорії, коли в Києві знову встановилася більшовицька влада (лютий 1919 р.). Саме в цю пору вперше заявив про себе той Павло Тичина, який у 1933 р. напише вірш «Партія веде». Він почав римувати більшовицькі гасла! 19 червня 1919 р. Тичина написав і подав на організований Всеукраїнським конкурсом свій «Революційний гімн» – у його рядках важко впізнати руку, яка в 1914-му написала «Арфами, арфами», а в 1917-му – «Золотий гомін»:

Все здолаєм, все ми зможем,
тьму прокляту переможем!
Із раба зробити брата –
гасло пролетаріата!
Розкувать невірний світ –
наш єдиний заповіт!

Оглушливі барабанні ритми. Триумф колективного «ми», в якому не чути людських голосів. Агресивний тон... «Все прямуєм, все працюєм, буржуазний світ руйнуєм...» – як це схоже на люте тичининське «Будем, будем бить!»

Мрія Василя Елланського про «поета революції» починала збуватися... Дивним, однак, був цей «поет революції». Його «Я» – розколоте, душа – в жахливих борсаннях. «Класова» лють Тичини форсована, неприродна. Він примушує себе до рішучості («Сконайте, здохніть у пивних», «голод – революції язик»), – хоча щойно його душа здригалася від картин жорстокого терору й кровопролиття. Мова категоричних, брутальних інвектив важко дається Тичині, проте він прагне будь-що опанувати нею, бо це – мова часу, мова нової влади. «Пролетарі! Перекликайтеся в борні – // Інтер-Республіка, Республіка іде!» – написав Тичина, завершуючи цикл «В космічному оркестрі» (1921). А як же «Золотий гомін»? Та ніяк: багатолікий Тичина намагався йти в ногу з добою.

Враження таке, ніби Павло Тичина – це людина-хор. Колись герой новели М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» здивовано прислухався до себе: «Якісь голоси звучать у мені...». Так само й Тичина: одним голосом промовляла його українська душа; інший озивався на жах кровопролиття; ще один – бадьоро озвучував більшовицькі гасла...

Наприкінці збірки «Замість сонетів і октав» (1920) П. Тичина помістив сповнену сум'яття «Антистрофу»:

Грати Скрябіна тюремним наглядачам –
це ще не є революція.

Орел, Тризубець, Серп і Молот...
І кожне виступає як своє.

Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

Хіба й самому поцілувати пантофлю Папи?

Виходить, цілуючи «пантофлю», він добре розумів ціну свого вибору. І все одно чинив насилля над собою. Це було чимось цілком протилежним тому, про що писав Чехов: «Все життя я по краплі вичавлював із себе раба»...

«Я задихаюся, я гину...»

1923 р. Павло Тичина переїхав до Харкова, тодішньої столиці радянської України. Там на нього чекала робота в редакції журналу «Червоний шлях». Нова збірка Тичини – «Вітер з України» (1924) – засвідчила, що її автор пройшов остаточну «ініціацію» як поет радянський. Саме

після появи цієї збірки Євген Маланюк написав свої слова про кларнет і дудку.

Втім, попри зовнішню бездоганність кар'єри, Тичину раз у раз відвідували тяжкі сумніви. Хіба могли не залишити сліду у вразливій душі поета події весни 1923 р., коли органи ДПУ заарештували його молодшого брата Євгена Григоровича – регента хору в Новій Басані? Тичина змушений був писати розписку, гарантуючи, що брат нікуди не виїде без спеціального на те дозволу.

У вірші «До кого говорить?» (1925) він подумки благав Рабіндраната Тагора, щоб той допоміг йому звільнитися від... достоєвщини:

До кого говорить?
Блок у могилі. Горький мовчить.

Рабіндранате-голубе!
З далекої Бенгалії
Прилинь до мене на Україну.
Я задихаюся, я гину.

Я покажу тобі такі речі
В однокласовій ворожнечі.

Я покажу всю фальш, всю цвіль
Партійно-борчих породіль.

А братні зуби, дружній зиск,
Гнучка політика, як віск.
Коли були б це генерали,
Ми б знали, що робить.

А в тім то й річ, що це кати
Однокласовії...

Рабіндранате-голубе!
Та де ж той серп нам, молот і лани?
Рабіндранате-голубе,
Од достоєвщини звільни.

До кого говорить?
Блок у могилі. Горький мовчить.

Які трагічні сумніви, виявляється, знайомі були Тичині в середині 1920-х! І стосувалися вони самих основ нового ладу. Поет відчував, бачив фальш соціалістичних гасел, жах «однокласової ворожнечі»... За такого вірша «кати однокласовії» могли спровадити поета на Соловки, недарма ж опубліковано його вперше аж у 1989-му. Хоча – хтозна: в тому ж таки 1925 р. Тичина у своїх рідних Пісках поставив пам'ятника Леніну і купив селянам трактора – і сам про це оповістив у газетах (принаймні, так, зі слів Михайла Жука, писав у щоденнику Сергій Єфремов).

Невдовзі, у 1926-му, Тичина пережив свій перший великий страх. Із трибуни партійного пленуму Влас Чубар «проробляв» його за «протягування націоналістичного дурману в літературу» у вірші «Чистила мати картоплю», надрукованому в альманасі «Вапліте». Ще б пак: Мати у творі Тичини каже синові-комуністу «еретичні» слова:

Ленін-антихрист явився, мій сину,
а ти про тіатри.

Треба боротись: антихрист явився.

Український простолод у ті атеїстично-погромницькі часи саме так і вважав: Ленін – то Антихрист...

Павло Тичина пробував відбиватися. Він звернувся до газети «Комуніст» із листом, у якому заперечував Чубарю: «Прочитавши у Вашій газеті доповідь Чубаря на харківській окружній партконференції, я був дуже здивований, коли знайшов там цитату з свого твору “Чистила мати картоплю”, тим більше, що твір цей виставлено було, як “намак на толстые обстоятельства” і як “протискування під прапором пролетарського писання національного дурману”. Дозволю собі заявити: ніколи й ніде я не протискував національного дурману. Надрукований уривок це є лише вступ до моєї більшої поеми, над якою я працюю вже кілька років. Як у вступі, я тут протиставив дві сили – стару, що відходить, але ще чіпляється життя (виявом якої є мати), і нову силу, революційно переможну, в особі сина комуніста. Події, що їх я узяв, відбуваються на початку встановлення радянської влади, і я село беру так, як воно тоді було (голод, прирізка землі, уявлення про Леніна як про антихриста тощо). Великою несподіванкою було для мене тлумачення слів матері про Україну. Адже ж ясно, здається, що цим словам протиставлені слово сина і що їх аж ніяк не можна приписати авторові, та, врешті, і з самого твору видно, що симпатії автора по стороні сина»...

І все ж, після жорстокої критики Тичині доводилося робити висновки. У 1929 р. на процесі СВУ, коли судили близьких йому людей (Сергія Єфремова, Андрія Ніковського...), він виступив у ролі свідка, – звісно, не на користь звинувачених. Про цей маловідомий факт згадував поет Василь Боровий, посилаючись на листовне свідчення харківського професора Михайла Гетьманця (*Див.: Боровий В. «Ми робим те, що робили...» (Децю про харківський період П. Тичини) // З любов'ю і болем. Спогади про Павла Тичину. – К.: Міленіум, 2005. – С. 16-20.*).

Страх

Полохливість була суттю природи Павла Тичини. Він, наприклад, ще з молодих літ панічно боявся смерті. Страх був співавтором поета. Саме страх позбавляв його натхнення, коли писалися вимучені слова багатьох віршів, у яких давно погас голос кларнета.

Страх надиктував Тичині й книжку «Образ Й. В. Сталіна в українській радянській поезії» (1950)...

Тоталітарний режим успішно «одержавив» поета, який відмовився від свободи. З Тичини намагалися зробити чиновника. Він був міністром освіти (1943–1948) і навіть Головою Верховної Ради УРСР (1953–1959). Він першим отримав Шевченківську премію (1962). Саме Тичині влада доручила написати слова гімну УРСР...

Він намагався прогнати від себе складні запитання, примиритися з дійсністю.

Утім, траплялися рідкісні випадки, коли Тичина бунтував. Так було тоді, коли з ініціативи Москви у Верховній Раді УРСР треба було провести русифікаційний закон про освіту. Тичина відмовився від посади, і це виглядало як протест.

Останні роки Павло Григорович і Лідія Петрівна надовго поселялися на державній дачі в Кончі-Заспі: півбудинка було в розпорядженні Тичини, другу половину займав Сидір Ковпак. Життя його закінчувалося. За кілька місяців до смерті поету-академіку присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці... Інший академік, Олександр Білецький, якимось напівжартома сказав, що все життя Павло Григорович найбільше боявся Радянської влади. Схоже, так насправді й було.

Чи знав Тичина про жорстокий Маланюків присуд 1924 р.?

Знав. Одного разу вони – Тичина й Маланюк – навіть зустрілися. Сталося це в 1925 р., коли Павлу Тичині, Олесю Досвітньому та Валер'яну Поліщуку дозволили поїхати за кордон, у Чехословаччину, де «місія УРСР» влаштувала їм літературні виступи перед українськими емігрантами. Знаючи, що в Празі мешкає і його «кривдник», Тичина через посланців передав Маланюку, що хотів би з ним побачитися. Маланюк не відмовився: «Тичина – це як перше кохання. Цього забути не можна», – пояснив він здивованим друзям.

У першокласному празькому готелі Шпроубек, де мешкали гості з радянської України, поети зустрілися. Проте розмова не клеїлася: Павло Григорович «дбайливо тримався радянської урядової лінії» (К. Гридень); незатишно почувався і Євген Филимонович...

Цікавим є й свідчення словацького професора Миколи Неврлі, який уже значно пізніше, че-

рез багато років, гостював у Павла Тичини в його київському помешканні на вулиці Репіна, 5. Під час розмови з Неврлі Тичина раптом заговорив про Євгена Маланюка: «Павло Григорович спитав, чи знаю я, що Маланюк присвятив йому вірша. Я відповів ствердно і почав відновлювати з пам'яті першу строфу:

На межі двох епох, староруського
золота повен,
Зазгучав сонценосно твій
соняшно-ярний оркестр.

І під сурму архангела рушив
воскреслий човен,
І над гробом народу хитнувся
кам'яний його хрест.

Павло Григорович гірко посміхнувся, нервово оглянувся і притишеним, майже розпачливим голосом відповів: «Миколо Ярославовичу, він єдиний мене зрозумів, він єдиний сказав мені правду... А інші мені кадили... Так воно й сталося... Від кларнета мого пофарбована дудка осталась... Всі мені кадили, а він один сказав мені правду». Павло Григорович був сильно схвильований».

Ось так: «він єдиний сказав мені правду»... Можна тільки уявити, яка болісна душевна драма крилася за цими словами немолодого вже поета. Драма генія, який відмовився від свободи...

2. «Морські вовки» в степах України Чому неоромантик Юрій Яновський став соцреалістом

Голлівуд на березі Чорного моря

Нині це важко собі уявити: «зеленого» літератора, якому не виповнилося й двадцять чотирьох років, призначають художнім редактором однієї з найбільших у країні кінофабрик. А в житті Юрія Яновського (1902–1954) саме так і було. Навесні 1926-го він з'явився в Одесі у несподіваній для себе ролі «кіноначальника». Що й казати, творча кар'єра Яновського, автора невеличкої новелістичної збірки «Мамутові бивні» (1925), починалася блискуче!

Для молодого Юрія Яновського Одеса була чимось на зразок «свята, що завжди з тобою», – як Париж для молодого Ернеста Хемінгвея. Строкатий світ кіно, екзотика приморського міста, численні друзі... Олександр Довженко й Ісаак Бабель, Василь Кричевський і Юрій Тютюнник, Амвросій Бучма і балерина Іта Пензо... Попри редакторські клопоти, Яновський за півтора року чимало написав: повість «Байгород», новелу «Кров землі», сюрреалістичне оповідання «Поворот», низку віршів, книгу нарисів «Голлівуд на березі Чорного моря»...

Проте наприкінці літа 1927 р. над головою Юрія Яновського нависли хмари. 20 серпня згідно з розпорядженням голови правління ВУФКУ О. Шуба його було звільнено з посади. Микола Бажан згадував, що Яновський виявився надто довірливим адміністратором: «Боюсь, що Ільф і Петров у “Золотому теляті” списали з Юри образ того щедрого редактора, який так охоче пропонував аванси і міг їх довірливо запропонувати навіть Остапам Бендерам, яких не бракувало тоді біля кабінетів кіностудій». Але в розпорядженні О. Шуба йдеться про інший «гріх» художнього редактора – «абсолютне незнання кінематографії», «псування картин своїм монтажем», а також «складання юмористичних написів, чужих радянському духові!» Що це? Емоційний перехльост розгніваного чиновника? Можливо, «бешкетні» експерименти Яновського, його патетично-усміхнена стилістика видавалися голові правління ВУФКУ чимось підозрілим і «неправильним»?

Юрій Яновський невдовзі відповів у своїй книзі нарисів про кіно-Одесу («Голлівуд на березі Чорного моря», 1927) іронічними ескападами, адресованими «віслюкам у мистецтві». Ними пересипані діалоги Василя Кричевського і молодого редактора (Яновського). По суті, це публіцистика, критичні рефлексії з приводу становища української культури в УСРР, яку дискредитують як байдужі до всього українського «люди іншої культури», так і «рідні» провінціали – «хахли, що й досі розуміють мистецтво кіно як виявника тої дурної традиції пишно вдягнених довговусих козаків у шовки й оксамити, що махають красиво шаблями та булавами, красивих і нереально дурних...» Фактично, Юрій Яновський підключався до полеміки, заводієм якої у 1925–1928 рр. був Микола Хвильовий.

Утім, «Голлівуд на березі Чорного моря» – то передусім свідчення Яновського в любові до Олександра Довженка, молодого генія, ловця мистецького дива, який нагадує героя романтичного твору – запального, окриленого, талановитого і... самотнього.

Роман-містифікація

Кіно-Одеса 1920-х дала Яновському багатий матеріал для роману «Майстер корабля» (1928 р.). По суті, це літературна містифікація. Сивочолий Товариш Майстер Кіно (То-Ма-Кі), від імені якого ведеться оповідь, стверджує, що він просто пише мемуари про свою молодість. «Майстра корабля» і справді можна читати як мемуари про Одесу середини 1920-х. Редактор (він же на схилі віку – То-Ма-Кі) має риси самого Яновського, Сев – Довженка, Професор – художника Василя

Кричевського, Директор – Павла Нечеси (керівника кінофабрики), Тайах – балерини Іти Пензо, Богдан – режисера Григорія Гричера... І все ж, «Майстер корабля» – не мемуари, а неоромантична проза, перший в українській літературі мариністичний роман. Він сповнений екзотики – розповідей про морські пригоди, далекі острови, про мистецтво будівництва корабля. З морем пов'язаний і майбутній фільм, що його готується знімати режисер Сев. Є в романі й елемент гри, фантастики, – якщо мати на увазі «переселення» То-Ма-Кі в 1970-ті рр. та його міркування про балет, що витісняється фізкультурою, про художні твори, в яких зникне фабула, і навіть про «часи війн сорокових років»!

«Майстер корабля», роман, у якому помітний «слід» Джозефа Конрада, читається як натхненна ода молодості, любові і творчості. Молодість тут – швидкоплинне свято, хмільне вино життя. Поезією незвичайності оповита в романі й химерна love story – «квадрат» замість традиційного «трикутника». У ролі Прекрасної Дами – балерина Тайах, у яку закохані Сев та Редактор. Вони нагадують лицарів із куртуазних романів: культ жіночності, вірної дружби для них понад усе. Любов двох друзів пробуджує приспані духовні сили втомленої й розчарованої Тайах, – зеленоокої красуні, авантюристі, наділеної незбагненною гріховною привабливістю. Утім, еротика, радісно-веселе нуртування молоді крові, безтурботний тон не заглушують чистої, зворушливої ноти.

Юрій Яновський поетизує творчу снагу людини й молоді нації. Історія вітрильника, що його будують спеціально для зйомок, обростає символічними значеннями. Серед кількох епіграфів до роману є й слова Горация з його оди «Римській державі»: «О корабле, тебе вже манить хвиля Моря?». Античний поет славив Римську державу, порівнюючи її з кораблем. Яновський же думав про свою Республіку-Україну і про *майстра корабля* – «веселий народ», який творить «культуру нації». Апофеозом йому роман і завершується, – цілком у дусі Довженкових фільмів 1920-х.

Тютюнник – Юртик – Шахай

Після «Майстра корабля», цієї «легкої і життєжадібної книги», можна було завершувати «Чотири шаблі» – роман, розпочатий ще в 1925 р., коли Яновський познайомився з колишнім генерал-хорунжим армії УНР Юрієм Тютюнником і заворожено слухав його розповіді про епоху «горожанських війн». Яновського й Тютюнника зблизила робота у ВУФКУ – Всеукраїнському фото-кіноуправлінні. Легендарний отаман, якого в 1923 р. чекісти «виманили» з-за кордону й арештували,

був амністований, став громадянином УСРР. Пробував себе як кіносценарист (псевдонім – «Юртик»). Саме йому, уродженцю Звенигородщини, належить ідея «Звенигори», – фільму, знятого Олександром Довженком. І хоч Довженко переробив сценарій Юртика та Йогансена «процентів на дев'яносто», проте ключову метафору – пошуки гайдамацького скарбу (символ української долі!) – у фільмі все ж збережено...

Зближував Яновського й бувалого вояка також травень 1919 р., коли Юрій Тютюнник (начальник штабу отамана Григор'єва, який недавно під червоним прапором брав Одесу, а тепер порвав із більшовиками) виголошував на елісаветградському майдані універсал про самостійну Україну. Серед тих, хто слухав промовця, міг бути й 17-річний Яновський: його юність минала в Єлисаветграді. То вже згодом, на початку 1920-х, він подався в Київ, якийсь час навчався у політехнічному інституті, – аж поки його не взяли в полон література й кіно.

Потрапивши до Одеси, Юрій Яновський знову зустрівся з «Юртиком». На кінофабриці саме знімали більшовицьку агітку із загадковою назвою «ПКП». У ролі отамана Тютюнника в ньому знімався... сам Юрко Тютюнник! Місія, загалом, украй принизлива, проте генерал уже давно прийняв умови гри, запропонованої йому чекістами... Минуло кілька років – і в лютому 1929 р. Тютюнника знову арештували. Протримавши півтора року в камері, 20 жовтня 1930 р. його розстріляли. І саме в цей час готувався до видання роман «Чотири шаблі»!

Пишучи в «Чотирьох шаблях» про подвиги «ватажка селянської стихії» Шахая, Яновський, звичайно, мав перед своїм внутрішнім зором саме його, Тютюнника. Шахай – незвичайний герой, який діє у виняткових обставинах. Своєю незламною волею, кмітливістю, презирством до смерті він нагадує «морських вовків» Джека Лондона. А водночас – і козаків із героїчних українських дум. Вельми характерний для прози Яновського симбіоз! Все, що відбувається з червоним комдивом Іваном Шахаєм та його трьома побратимами (Марченком, Галатом, Остюком) Ю. Яновський постійно проектує на екран української історії. Повстанський розгул 1919 р. і запорозька вольниця максимально зближуються. Перед внутрішнім зором Шахая оживає минуле; він думає про складне переплетіння героїки й національних трагедій. Про помилки Богдана Хмельницького («під Зборовом злякався брати до полону польського круля»), Максима Залізняка, який не вберіг гайдамацьке повстання від руйнівного анархізму... Висновки Шахая суворі: «Я ненавиджу нашу націю

за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти». Він знає, що не має права повторювати старі помилки. Зусиллям жорстокої волі Шахай рятє напіврозкладене «барахольними» настроями Марченкове військо від «анархічних сліпців» (прообразом Марченка, схоже, був отаман Григорьев), об'єднує розрізнені партизанські загони, перемагає в бою під Успенівкою і Павлівкою загони французів та греків і бере штурмом «портове місто» (звісно – Одесу!).

Гіркi роздуми Шахая про нереалізовані можливості нації у п'ятій «пісні» продовжує загадковий паризький чернець, який міркує про козацьких гетьманів і полковників, не здатних вивести на арену історії «новий могутній життєздатний народ». Можливо, наприкінці 1920-х автор «Чотирьох шабель» уже відчував, що героїчна фаза історії закінчується? І чи не звідси – неприкаяність героїв його роману, які в обставинах *після битви* нагадують ремарківське втрачене покоління? Проте завершуються «Чотири шаблі» в дусі happy end: «втрачене покоління» знаходить себе в мирній шахтарській праці, яка, виявляється, теж вимагає від них героїзму. Виглядає це парадно, штучно: автор мовби притлумлював своє сум'яття. Адже часи наставали суворі – сталінський «великий перелом» означав і початок колективізації літератури.

На голову Юрія Яновського посипалися звинувачення. У «Майстрі корабля» побачили «біологізм», «негацію соціальності» і «націоналістичне сприймання». «Чотири шаблі» оголосили твором, у якому розгорнуто «політичну програму (! – В.П.) ворожих пролетаріатові елементів». Яновського стали називати «внутрішнім емігрантом».

Страх втратити Україну змушував більшовицьку владу активно використовувати для боротьби з українською інтелігенцією жупел буржуазного націоналізму. Почався сталінський хрестовий похід проти тих, хто уособлював інтелект нації. «З недавнього часу почуваю, що переді мною і моєю генерацією нікого нема – з тих, хто відповідає за літературу. Ми на передній лінії стали...» Ці слова Яновський записав у своєму щоденнику 12 липня 1933 р. Рівно два місяці перед тим застрелився Микола Хвильовий, його старший друг...

Співець соціалізму

Жорстокий ідеологічний пресинг змушував письменників «розкланюватися», доводити своєю творчістю відданість соціалізму й радянській владі. Яновський, у якого, загалом, не було проблеми прийняття/неприйняття більшовизму, не став винятком. На початку 1935 р. він завер-

шив роботу над романом «Вершники», намагаючись розставити в ньому акценти так, щоб ідеологічним наглядачам причепитися не було до чого. У «Вершниках» все бездоганно «правильно». Є червоний командир Іван Половець, який перемагає в бою своїх рідних братів – білогвардійця, махновця й петлюрівця. Є хвала союзові серпа й молота (новела Адаменко). Є сталінські слова, взяті за епіграф до новели «Шлях армій»... І все-таки дуже стихія таланту випручувалася з-під жорстких авторських установок. 1919 рік у романі Яновського – це трагедія народу. Бій братів Половців, які вбивають один одного в степу під Компаніївкою (новела «Подвійне коло»), символізує – хотів того автор, чи не хотів – самознищення українського роду. Руйнуються самі основи життя, і що з того, що «клас стоїть», як каже червоний командир Іван Половець?

Невідомо, як склалася б доля «Вершників», якби не редактор журналу «Знамя» Всеволод Вишневський: захоплений романтичним епосом Яновського, він уже в 1933 р. надрукував фрагменти роману, а згодом рекомендував його повний текст для публікації в «Роман-газеті». 28 листопада 1935-го р. з ініціативи Вишневського у Спілці письменників СРСР відбулося публічне обговорення «Вершників». Для Яновського то був момент тріумфу.

Можливо, саме «Вершники» врятували Яновського від репресій? Адаже він так само, як і багато інших українських письменників, перебував «під ковпаком» радянської спецслужби. Поки «Вершники» готувалися до видання, арештований «органами» поет Марко Вороний свідчив слідчому, що Юрій Яновський входив до керівного ядра «контрреволюційної націоналістичної організації», яка мала на меті знищення партійного діяча Постишева й Балицького, головного чекіста України. Юрію Яновському могли пригадати і його активну участь у діяльності ВАПЛІТЕ, близькість до Хвильового. І навіть той факт, що тесть письменника Георгій Жевченко був єпископом Української автокефальної церкви, також міг обернутися проти нього.

І все ж, репресії оминули Юрія Яновського. Проте за виживання доводилося розплачуватися складними внутрішніми саморевізіями, психологічною «ломкою», втратою індивідуального голосу. До 20-річчя революції Яновський написав драму «Дума про Британку», в якій відчувається романтичне відлуння «Вершників». Наступні ж твори – п'єса «Потомки» (1938) та новелістична збірка «Короткі історії» (1940) – засвідчили, що історія Яновського-романтика фактично закінчилася. Він став соцреалістом.

1939 р. письменника нагородили орденом Трудового Червоного Прапора. Під час війни він був евакуйований до Уфи. Редагував журнал «Українська література», писав п'єсу «Син династії», прозові твори. Деякі з оповідань Ю. Яновського воєнної пори користувалися значним успіхом: вони звучали по радіо, не раз передруковувалися. У 1945 р. Юрій Яновський як кореспондент газети «Правда України» висвітлював хід Нюрнберзького процесу. А вже навесні 1947-го журнал «Дніпро» опублікував його новий роман («Жива вода»). Звісно, це теж соцреалізм: у романі йдеться про те, як під проводом Комуністичної партії оживає зруйнована в часи окупації Україна. Проте, як не парадоксально, саме за цей свій соцреалістичний роман Юрій Яновський зазнав чи не найжорстокішої партійної критики. Річ у тім, що на місце Микити Хрущова (який до Яновського ставився прихильно) у 1947 р. Москва прислала Лазаря Кагановича, – і він негайно розпочав чергову кампанію проти «українського буржуазного націоналізму». Вістря критики було спрямовано на Максима Рильського, Юрія Яновського, Івана Сенченка... Автора «Живої води» звинуватили у всіх смертних гріхах. У його романі знаходили біологізм, очорнення радянської дійсності і, звичайно ж, націоналістичні тенденції. Згідно з тогочасним «ритуалом» шельмувати «грішника» повинні були й братя по перу. І вони це робили – навіть Микола Бажан, найближчий друг Яновського! навіть Олесь Гончар, чиїх «Прапорносців» друкував у журналі «Українська література» не хто інший, як автор «Чотирьох шабель»! Сам же Яновський мусив каятися: 1 квітня 1948 р. «Літературна газета» помістила його статтю з характерною назвою «Мої помилки», в якій письменник картав себе за «формалістичний задум», «шкідливі деталі», «відірваність від життя»...

V. Panchenko

A DYPTYCH ON LOST FREEDOM

The author researches the process of the devaluation of Pavlo Tychyna's and Yuriy Yanovsky's work in the atmosphere of totalitarian pressure on the individual. The nature of the artistic de-evolution of both writers, with its external and internal factors, is studied.

Keywords: Pavlo Tychyna, Yuriy Yanovsky, totalitarian pressure, freedom, creativity

Матеріал надійшов 21.11.2013

Зрештою, «Живу воду» він переробив. Нова редакція роману мала назву «Мир», і нагадувала гладенько обтесаний телеграфний стовп. Голоси живого життя, що раніше все ж пробивалися зі сторінок твору, зникли зовсім. Можна уявити, що пережив Яновський у другій половині 1947 р. – першій половині 1948 р. До морального терору додавалася матеріальна скрута: письменник змушений був розпродувати букіністам свою домашню бібліотеку...

Лауреат

Але незабаром сталося чудо: цикл «Київських оповідань», опублікованих у журналі «Знамя» (знову Всеволод Вишневський!), удостоївся уваги самого «вождя народів» – і Юрій Яновський став лауреатом Сталінської премії! То був абсолютний шок – як для ворогів письменника, так і для нього самого. Проте повернути втрачений голос Юрію Яновському вже було не дано. Режим розчавив його талант, змусивши цього самотнього неоромантика зректися власного «Я». В архіві мені трапився невідправлений лист Яновського до Хрущова, датований 21 березня 1949 р. По суті, це «рапорт» одному з партійних вождів. Звітуючи про свою літературну роботу, Юрій Іванович не забув осудити «космополітів» (данина політичній кон'юнктурі 1949 року!), щоб, зрештою, поскаржитися на насторожене ставлення до себе з боку «ответственных товарищей», які не тільки зняли з видавничого плану книгу його вибраних творів, а й узялися «ущільнювати» його, Яновського, житлоплощу, позбавили права лікуватися в ЦЛК (спецлікарні)... «Я ще не имею права перед народом и партией выходить в тираж», – завершував листа 47-річний письменник. Він і не помітив, що те, чого він найбільше боявся, уже сталося.